

Kritikai politikai gazdaságtan vagy a politikai gazdaságtan kritikája?

Szilágyi Botond
doktorandusz (BBTE)
botond.szilagyi@ubbcluj.ro

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.8>

Az *Überhaupt* szerzői a marxi szocializmuskoncepció megvalósíthatóságának elgondolásán szándékoztak lemérni Marx kritikájának érvényét. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a hagyományos marxizmus Moishe Postone által megfogalmazott kritikája és Postone alternatív Marx-olvasata alapján bíráljam ezt a vállalkozást. Ezek rövid ismertetése után azonosítom az *Überhaupt* elemzésében azt, ami a hagyományos marxizmus előfeltételezéseinek megőrzéséről árulkodik. A legfőbb egyezés abban áll, hogy mind a hagyományos marxizmus, mind az *Überhaupt* szerzői egy kritikai politikai gazdaságtan kidolgozására tett kísérletet tulajdonítanak Marxnak. Postone-t követve azonban amellett érvelek, hogy Marx a politikai gazdaságtan kritikájára vállalkozott, melyet nem érvénytelenítenek egy pozitív szocialista gazdaságtan megalkotásának nehézségei.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, Moishe Postone, hagyományos marxizmus, értékkritika

Critical Political Economy or the Critique of Political Economy?

The authors of *Überhaupt* intended to measure the veracity of Marx's critique of capitalism through the feasibility of Marx's supposed concept of socialism. In my article I endeavour to criticize this project on the basis of Moishe Postone's critique of traditional Marxism and his alternative reading of Marx. After briefly outlining Postone's approach I focus on what in *Überhaupt* betrays a retaining of the presuppositions of traditional Marxism. The main point of accord is that both traditional Marxism and the authors of *Überhaupt* attribute to Marx the attempt to work out a critical political economy. Following Postone I argue that Marx provided a critique of political economy, which is not undermined by the difficulties of conceiving a positive socialist economics.

Keywords: *Überhaupt*, Moishe Postone, Traditional Marxism, Critique of Value

A 2000-es évek elejétől, s még inkább a 2008-as gazdasági világválság óta a marxizmus lendületes reneszánsza tapasztalható, mely nem látszik lankadni. Ugyan a politikai kísérletekre és a politikai helyzet alakulására egyelőre csekély befolyással van, az akadémiai közegben és ennek holdudvarában megújult népszerűsége szert tett hagyományról van szó,¹ mely valóban komoly magyarázati igénnyel lép fel, és nem elhanyagolható eredményekkel kecsegtet, ami a kortárs kapitalista világrend megértését illeti. Ebben a helyzetben olvassuk ma Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című könyvét, az *Überhaupt*-ot.

A marxista hagyományért lelkesedők számára a könyv aktualitása azon áll vagy bukik, hogy mit képes erről a hagyományról mondani nekünk, milyen kritikai impulzusokkal képes gazdagítani az irányzat önreflexióját. A kihívás nem csekély, az 1989 előtti magyarországi demokratikus ellenállás filozófiai megalapozásának komoly dokumentumával van dolgunk. A marxi kapitalizmuskritika ilyen jelentős bírálatának kihívását nem szabadna elkerülni. Ugyan akad példa az *Überhaupt* marxista recepciójára,² de semmiképp sem mondhatjuk azt, hogy kimerítően foglalkoztak volna ezzel a munkával.

Jelen dolgozatban azt kísérlem bemutatni, hogy az *Überhaupt* Marx-kritikája nem megsemmisítő, és a könyvben foglalt Marx-értelmezésnek van megalapozott és termékeny alternatívája, amely Bence, Kis és Márkus bírálatát is képes kritikailag magába illeszteni. Ehhez Moishe Postone³ munkásságához fordulok, aki Marxot elválasztja a hagyományos marxizmus korpuszától,⁴ melyet több ponton problematikusnak tart – éppen Marx

1 A 2008-as világválság és a marxi kapitalizmuskritika iránti érdeklődés összefüggését többek közt David Harvey is megemlíti, lásd Harvey 2018, 1–2. A marxizmus reneszánszának illusztrálásaképpen pusztán utalni szeretnék a magasan jegyzett marxista akadémiai folyóiratok meglétére: például a *Historical Materialism*, a *Rethinking Marxism*, a *Mediations*; Magyarországon az *Eszmélet* és a *Fordulat* folyóiratok jöhetnek számításba, bár egyikük sem kizárólag marxista szövegeket közöl, és az utóbbi inkább a világrendszer-elemzés paradigmáját működteti. A marxizmus (mint tudományos-filozófiai irányzat) romániai helyzetéhez ismét csak jelzésszerűen megemlíteném a *Revista Transilvania* irodalomtudományi folyóiratot, a kolozsvári *A szem* társadalomkritikai portált, illetve a Tact és az Idea kiadókat. Mindezek mellett kisebb-nagyobb olvasóköri, rendezvények, konferenciák, szakkollégiumok megjelentek és működnek több-kevesebb sikerrel.

2 Juhász 2008.

3 Moishe Postone (1942–2018) kanadai történész, teoretikus. Olykor heterodox marxistaként hivatkoznak rá; főműve, a *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory* (Postone 1993) nagyszabású kísérlet a marxi kapitalizmuskritika megújítására. Ez a kísérlet a tulajdonra és a piacra összpontosító „hagyományos marxizmus” válságára adott válaszként fogalmazódott meg (Postone 1993, 12). Postone kapitalizmuskritikájának tanulmányozásához jó kiindulópontot nyújt Szigeti Attila (Szigeti 2018). Az értékkritikai iskolához lásd Balázs Gábor és Losonczi Márk ismertető tanulmányát: Balázs – Losonczi 2016.

4 Postone marxizmuskritikája külön tanulmányt érdemelne, az alábbiakban ebből pusztán annyit mutatok fel, amennyit jelen tanulmány érveléséhez szükségesnek ítélek. Ezt megelőlegezendő: Postone rövid összefoglalása szerint a hagyományos marxizmus fogalma „nem egy a marxizmuson belüli, különös történeti irányzatot jelöl, hanem általában vonatkozik mindazon elméleti megközelítésekre, amelyek a kapitalizmust a munka álláspontjáról elemzik, és az osztályharc terminusaiban jellemzik a kapitalista társadalmat, mint amelyet a termelőeszközök magántulajdona és a piaccgazdaság strukturál”. (Postone 1993, 7.) Ezt az eljárást érte bírálat, nem utolsó sorban azért, mert ez a fogalom a marxizmus szerteágazó irányzatainak ugyanazt a tévedést rója fel, lásd Jay 1993, 186.

alpján. Ennek érdekében ismertetni fogom Postone bírálatát, melyet a hagyományos marxizmusnak címez, ezt követően pedig az *Überhaupt* alapvető törekvésére vonatkozatom ezt a kritikát, a mű néhány évvel illusztrálva mondandómat. A kifejtés során a kritikai politikai gazdaságtan és a politikai gazdaságtan kritikája közötti postone-iánus megkülönböztetésre fogok támaszkodni. Ez a szójátékként ható distinkció paradigmátikus eltérést jelez, és olyan kritikai megközelítést tesz lehetővé, amely egyszerre képes kezelni a hagyományos marxizmus problematikus elemeit és az *Überhaupt* Marx-kritikáját. Postone szerint míg Marx a politikai gazdaságtan kritikáját írta meg érett munkáiban (mindenekelőtt az *Überhaupt*-ban is elemzett *Grundriss*-ben és *A tőkében*), követői és értelmezői – ahogy bírálói is – rendszerint egy kritikai politikai gazdaságtan megalkotásának projektét tulajdonítják neki.⁵

Mielőtt azonban továbbmennék, szeretnék kitérni a Postone és az *Überhaupt* közötti polémia jogosultságára. A kezdeti indítékom a következő volt: míg az *Überhaupt* szerzői az érték munkaelmélete tarthatatlanságának és inkonzisztenciájának kimutatására alapozzák kritikai elemzésüket, addig a marx-i ihletésű kritikai elmélet egyik legérdekesebb vonulata – az értékkritika – éppen az érték munkaelmélete érvényességéből bontja ki nemcsak kapitalizmuskritikáját, hanem a hagyományos marxizmus kritikáját is. Emellett azonban az *Überhaupt* projektjének alapját nyújtó feltevés és Postone álláspontja között termékeny feszültség észlelhető.

Márkus, Kis és Bence a következőt írják: „Csak Marx tartalmi megoldásainak, a szocialista gazdaság működési elveinek rendszeres ellenőrzése döntheti el, vajon a kivitelezés részleteivel van-e probléma csupán, vagy az egész gazdaságtörténeti-történetfilozófia átalakításra szorul.”⁶ Kis János az angol kiadás előszavában már a tanulságok birtokában tömören így írja le azt, ami az itteni érvelés számára lényeges: „Más szóval, az érték és az érték-többlet munkaelméletének – az I. kötet magvának – tudományos érvényessége *A tőke* háttérében meghúzódó kommunista gazdaság tervrajzának kivitelezhetőségén múlik. Könyvünk amellet érvelt, hogy ez a tervrajz kivitelezhetetlen.”⁷

Postone olvasatában azonban Marx a kritika *lehetőségét* nem egy rejtett tervrajzban, hanem a kapitalista társadalom ellentmondásos jellegében találja meg, amely folyamatosan kitermeli e társadalmi rend felfüggesztésének alapját. Tehát a kritikának ahhoz, hogy kritika lehessen, nem kell valamely pozitív normarendszerrel összefonódnia. A kritika

5 Lásd Scheiring 2018. Noha ezt az értelmezésbeli különbséget nézetem szerint nem lehet pusztán nyelvi okokra visszavezetni, fontos leszögezni, hogy németül a *Kritik der Politischen Ökonomie*-ben az „Ökonomie” egyszerre jelent gazdaságtant és gazdaságot – ami lehetővé teszi, hogy Marx a dolog szubjektív és objektív oldalát (tudniillik a tudományt és a tudomány tárgyát) egyszerre jelenítse meg a mű címében. Ezt az eljárást Postone is hangsúlyozza, aki szerint „Marx arra törekszik, hogy a modern, kapitalista életformának – gyakorta esetlegesen és külsőlegesen egymáshoz rendeltnek vélt – gazdasági, társadalmi és kulturális dimenzióit egymással szervesen összefüggőként ragadja meg”. (Postone 2018, 20 – a fordítást módosítottam.)

6 Bence – Kis – Márkus 1992, 82.

7 Kis 2022, xxiv. (Saját fordítás.) Magyarul jelen számban: Kis 2023.

lehetőségfeltétele akkor teljesül, ha képesek vagyunk egy más „normativitás” *lehetőségének* felmutatására, mely lehetőség alapja – jelen esetben – a kritika tárgya: a kapitalizmus. Ezt az immanens lehetőségfeltételt Postone az érték munkaelméletében találja meg.

Postone a hagyományos marxizmusról

A hagyományos marxizmus fogalmához hosszabban idézem Postone-t:

Ez a megközelítés a munka transzhistorikus felfogásán alapszik: a munka az ember és a természet között közvetítő tevékenység, amely célirányosan átalakítja az anyagot, a társas élet feltétele. Az ily módon értett „munka” minden társadalomban a gazdagság forrása, minden egyetemesen és ténylegesen társadalmi létrehozója. A kapitalizmus partikularizáló és fragmentáló viszonyai azonban meggátolják a „munka” beteljesülését. Így az emancipáció egy olyan társadalmi formában valósul meg, amelyben a piac és a magántulajdon torzításaitól megszabadult transzhistorikus „munka” végre nyíltan a társadalom szervezővelének bizonyul. [...] A „munka” itt a kapitalizmus kritikájának álláspontja.⁸

Mindez nem csupán a szovjet típusú rendszereket megalapozni hivatott – hol ideológiaként, hol filozófiaként értett – marxizmusra érvényes. Postone meghatározása a hagyományos marxizmus fogalma alá rendeli a marxista hagyomány azon részeit is, amelyek az úgynevezett ortodox vagy dogmatikus marxizmust bírálták, és amelyek a „létezett szocializmusoknak” (az általam mértékadónak tartott értelmezések szerint: államkapitalista rendszereknek)⁹ is ellenálltak. Ami Postone számára döntő, az a munka történetileg specifikus társadalmi formaként történő megragadása, amelynek alapja az érték munkaelméletének marxi megfogalmazása. Ebben a megközelítésmódban az érték munkaelméletének végső értelme egyáltalán nem az, hogy a munkásokat kizsákmányolják – vagyis hogy az általuk megtermelt értéktöbblet jelentős részét a kapitalista „elveszi” tőlük. Ez persze igaz. Ha a dolog ennyiben maradhatna, akkor a kapitalizmusra jellemző ellentmondást a termelés és az elosztás szférái között lokalizálhatnánk, vagyis a piac és a magántulajdon *torzító* hatásáról beszélhetnénk, amely nélkül a kizsákmányolás és a kapitalizmus megszűnnék. A hagyományos marxizmus így is tett (hol vulgárisan, hol kiemelkedő filozófiai és teoretikus csillogással), és a 20. századi munkásmozgalmak is így vélekedtek.

8 Postone 2018, 10. (A fordítást módosítottam.)

9 A marxista és tágabb (baloldali) elméleti diskurzusokban a „létezett szocialista” rendszerek megítélése hosszú ideje vita tárgya. A vita különböző szempontjainak megismerésében segíthet a Krausz Tamás és Szigeti Péter által szerkesztett *Allamszocializmus* tanulmánykötet (Krausz – Szigeti 2007). Az államkapitalizmus fogalmának elmélyítéséhez lásd még Tamás Gáspár Miklós *Antitézis* című kötetét (Tamás 2020). A vitát – kiegészítve Pavel Câmpeanu román marxista teoretikus sajátos álláspontjával – ismertettem az *Erdélyi Múzeumban* (Szilágyi 2022).

Ezért nevezi egy helyen Postone a hagyományos marxizmus kapitalizmuskritikáját „az elosztási mód kritikájának”.¹⁰

Ezzel szemben Marx a természetesen belül lokalizálja az ellentmondást – érvel Postone. A *Grundrisse* gépekről szóló híres töredékében Marx arra mutat rá,¹¹ hogy noha az anyagi gazdagság szempontjából egyre jelentéktelenebbé válik a munkavégzés, az értéktöbblet-termelés számára nélkülözhetetlen. Márpedig a kapitalizmusban a gazdagság történetileg specifikus formája az érték. Ez az ellentmondás egyfelől azt jelenti, hogy a kapitalizmus saját alapjait bomlasztja: „A tőke maga a folyamatban levő ellentmondás azáltal, hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tétélezi.”¹² Másfelől ez az ellentmondás magában hordozza az alternatív „normativitás” lehetőségét, minthogy a munka technológia általi kiküszöbölése (az eleven munka kiiktatása holt munka révén) a valóságos gazdagság termelésében valóban fölöslegessé teszi a munkát.¹³ Ez az ellentmondás (harmadrészt) „beköltözik” a munka belsejébe, és ennek dualitásában (absztrakt, illetve konkrét karakterének kettősségében) mutatkozik meg, melyet Marx az áru kettős jellegéből kiindulva elemez, mely maga is ennek az összefüggésnek az alkotóelemeként értendő. Ez a dinamika tehát egyszerre tartalmazza a kizsákmányolás, elidegenedés stb. visszasságait és egy olyan világ *lehetőségét*, amelyben a munka többé nem a társadalmi gazdagság forrása.¹⁴ Postone szerint tehát „a kapitalista munka marxi kritikája [*critique of labour in capitalism*] egy »negatív« kritikát alapoz meg – mely a létezőt a lehetséges alapján kritizálja [*one that criticizes what is on the basis of what could be*] – amely egy másik társadalmi formáció lehetőségének irányába mutat.”¹⁵

Mint fentebb már jeleztem, ez a „túlmutatás” pusztán negatív, amennyiben lehetőségéről és nem plauzibilis tervrajzról van szó. Az is lényeges következménye a fentieknek, hogy ez a lehetőség csupán a kapitalista fogalmiságon s mindenekelőtt a munka fentebb érintett fogalmán túl válhat egy más világ valóságává. Ezt a negativitást másfelől Postone nyomán végességként is megfogalmazhatjuk: „az ellentmondás kifejezi a totalitás időbeli végességét [*temporal finiteness*] azáltal, hogy túlmutat rajta”.¹⁶ Ez a végesség a kapitalizmusnak, következésképp a kapitalizmus alapvető kategóriáinak végességét is jelenti. Továbbá Marx

10 Postone 1993, 69.

11 Marx 1972, II. 168–70.

12 Marx 1972, II. 169.

13 Efelől értelmezendő a *Grundrisse* gépekről szóló töredéke, melyben Marx az érték és a valóságos gazdagság közötti ellentmondásról beszél, és a kapitalizmus által megnyitott, annak folyamatában immanensen benne rejlő perspektívából a következőket írja: „Az idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdaság nyugszik, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben.” (Marx 1972, II. 169.)

14 Postone értelmezésének és gondolatmenetének részletes elemzéséhez lásd Szigeti 2018.

15 Postone 1993, 64.

16 Postone 1993, 79.

[v]ilágossá teszi, hogy elemzése kategóriáit nem szűk gazdasági értelmükben kell felfogni. Ezek „ennek a meghatározott társadalomnak [...] létezési formáit [*Daseinsformen*], egzisztencia-meghatározásait [*Existenzbestimmungen*] [...] fejezik ki”. Ilyeneként egyszerre a társadalmi szubjektivitás és objektivitás formái; azt fejezik ki, „ami mind a fejben, mind a valóságban adott”.¹⁷

Amennyiben pedig Marx még a kapitalizmus elemzésének kategóriáit sem gazdasági síkon működteti, akkor feltételezhető, hogy a kapitalizmus meghaladása eleve nem ragadható meg pusztán gazdasági terminusokban – egyáltalán: nagyon is kétes az, hogy bármilyen politikai gazdaságtanként értett projekt képes meghaladni azt az erőteret, amelyet ezek a kategóriák jelölnek ki.

Azt mondani, hogy a kapitalizmus időben véges, bizonyára nem kelt megütközést, hiszen ebben az elvont, minden meghatározást nélkülöző formában nem sokan tagadnák. Egészen magátólértétdőnek vesszük, hogy a végességtől nem szabadulhat meg egy egyszerű társadalmi-történeti rendszer/korszak. Azonban gondolkodásunk implicit előfeltevéseiben ez a magától értetődő tényszerűség hiányzik. Postone szerint „központi jelentősége van annak az érvek [a marxi kritika] episztemológiai dimenziójára nézvést, hogy a kapitalizmusra sajátosan jellemző társadalmi struktúrák »fetiszizált« formában jelennek meg – vagyis »objektívnek« és transzhistorikusnak tűnnek”.¹⁸ Azaz a kapitalizmus kategóriális hálójának csomópontjait (érték, munka, áru, pénz) többnyire történelemfeletti kategóriákként kezeljük – ami a munka esetében azért kiemelten fontos, mert ez a hagyományos marxizmus szocializmuskoncepciójának sarokköve marad. Ezért a hagyományos marxizmus nem lép túl a kapitalizmus fogalmiságán, és a különböző javaslatok és kísérletek mind a munka társadalmának s ezáltal a kapitalizmusnak különböző iterációi maradnak. Világtörténelmi értelemben nem lépik túl a kapitalizmus kereteit.¹⁹ Márpedig „a radikális kritika fogalmi logikája összebékíthetetlen a transzhistorikus olvasatokkal”.²⁰

Az *Überhaupt* és a hagyományos marxizmus

Ha az *Überhaupt* negyedik fejezetének („A központosított munkaidőgazdálkodás nehézségei”) felütését olvassuk, világossá válik, hogy a szerzők a hagyományos marxizmussal összhangban a kapitalizmus és szocializmus különbségét a piac/tervezés, magántulajdon / kollektív tulajdon ellentétpárjaival ragadják meg:

¹⁷ Postone 2018, 20. (A belső idézet forrása: Marx 1972, I. 31–32.)

¹⁸ Postone 1993, 137.

¹⁹ Ez termékeny szempontokat nyújt az államkapalista rendszerek („létezett szocializmusok”) bírálatához. Ilyen típusú bírálatot képviselt Tamás Gáspár Miklós is – az említett szempontokhoz lásd „Egyszerű és egyszerű kapitalizmus” című írását (Tamás 2020, 71–112).

²⁰ Forczek 2023, 127.

Szervezettség az anarchiával szemben, tervszerűség a spontán, utólagos korrekcióval szemben, a társadalmi szükségletek uralma a profitmotívum uralmával szemben, a termelési tényezők, illetve a fogyasztási eszközök közvetlen elosztása a piaci mechanizmusok eldologiasodott közvetítésével szemben – ezekben az ellentétekben gondolja el Marx a szocialista gazdaság világtörténelmi sajátosságát.²¹

Ezek a terminusok mind a hagyományos marxizmus, mind a „létezett szocializmus” szocializmuskoncepciójának megfelelnek. Így viszont kimarad az, ami Postone megítélésében kulcsfontosságú Marx kritikai elméletében: a társadalmi gazdagság történetileg specifikus formája; annak történeti jellege, ami az elosztás *tárgyát* képezi. A problémának ez az oldala még világosabb lesz, ha megvizsgáljuk milyen eljárást követnek az *Überhaupt* szerzői: azt gondolják el, mi képezné a szocializmusban a tervezés, termelés és elosztás tárgyát.

A csereérték elemzése helyett Bence, Kis és Márkus a használati értékből indulnak ki. Ez többek közt azért találó, mert a könyv központi tézise szerint Marx kapitalizmuskritikájának érvényessége Marx szocializmusprojektjének kivitelezhetőségén múlik. Ez utóbbi vizsgálatához a használati érték kategóriája jó kiindulópont, ugyanis abban az értelemben transzhistorikus kategória (de legalábbis annak tűnhet), hogy érvényesen használható a prekapitalista, kapitalista és posztkapitalista társadalmakra is – annak ellenére, hogy amint az *Überhaupt* szerzői is hangsúlyozzák, a hasznosság kritériumai társadalmilag, történetileg, kulturálisan stb. meghatározottak. Ez a kiindulópont lehetővé teszi a szerzőknek, hogy felvázolják azokat a gazdaságtani kategóriákat, amelyek a szocialista társadalmat megalapozni hivatottak – vagyis ellenőrizhetővé válik a szocializmus mint kollektív törekvés érvényessége, plauzibilitása.

Azonban a használati érték egyszerű leválasztása a csereértékről nem problémátlan. Ennek következtében az sem magától értetődő, hogy a használati értéket, illetve az ezt létrehozó emberi munkaidőt a posztkapitalista társadalom gazdasági építményének alapvető kategóriájaként kellene rögzítenünk. A használati érték és a csereérték *együtt* képezik az áru dimenzióit, és *együtt* is kell őket elgondolni, féltő ugyanis, hogy a csereérték részleges kiiktatásával az áruforma megőrződik, mint amelynek irányába a (rosszul felszabadított) használati érték tendál, s mely később a „dolog” objektív szükségyszerűségeinek kényszereként fog fellépni, és követelni fogja az explicit visszatérést ehhez a formához. Hogy az *Überhaupt* szerzői valóban ezt a hibát követték el, azt negatívum az bizonyítja, hogy végül az áruformához kénytelenek visszatérni: az áruforma szükségessége megmaradt, mivel a csereérték részleges kikapcsolása érintetlenül hagyta az árutermelő munka problematikáját. Ezért azonosítják Marx szocializmuskoncepcióját központosított munkaidő-gazdálkodásként, amelyben a szocializmus specifikuma nem a munkaidővel való gazdálkodás – hiszen (Marx szerint) ez a kapitalizmusra jellemző – hanem a közpon-

21 Bence – Kis – Márkus 1992, 84.

tosítás: vagyis az ipari árutermelésnek, a használati javak termelésének (voltaképpen a dolog szerkezetét tekintve az elnevezésbeli eltérések nem mérvadóak) pénz és piac nélküli racionális kivitelezése. Eszerint Marx „nem kevesebbet, hanem többet [akar], mint amire már a tőkés árutermelés is képes”.²² Itt a szocializmus nem önálló törekvés, hanem a kapitalizmus találó korrekciója, amely a kapitalista társadalom alapkategóriái közötti igazi összefüggést valósítja meg.

Mindez az *Überhaupt* és a hagyományos marxizmus előfeltevéseinek megegyezéséből fakad. Akárcsak az utóbbi esetében, a pénz, a piac és a tulajdonviszonyok itt is pusztán gátló, torzító tényezők, amelyekről megszabadulva a munka beteljesítheti az általános emberi gazdagság termelésének küldetését. És akárcsak a hagyományos marxizmusban, az *Überhaupt*ban is egy kritikai politikai gazdaságtan pozitív koncepciójáról van szó, amely e beteljesedés paramétereit rögzíti, a piac anarchizmusával és kiszámíthatatlanságával szemben a racionális és tudatos tervezés intézményén keresztül.

Az az ellentmondás fogalmának szerepét és a kritika megalapozásának fentebb említett problémáját is érinti. Az *Überhaupt* a központi ellentmondást a használati érték és a cse-reérték között véli felfedezni, míg Postone olvasatában Marx számára a kritikát lehetővé tevő ellentmondás az érték és a valóságos gazdagság között van. A kritikát az *Überhaupt*ban megjelenő Marx nem tudja megalapozni ebben a negativitásban, mert itt a csereérték nélkül termelt használati érték és az ezt termelő munka pozitív működésétől függ a kritika érvényessége. Ennek oka az, hogy Bence, Kis és Márkus értelmezésében a marxi kritika a munka álláspontjáról fogalmazódik meg, és amennyiben erről az álláspontról nem válaszolható fel egy *ellentmondásmentes*, pozitív gazdasági rendszer, akkor a kritika érvénytelen.

A kritikai politikai gazdaságtan és a politikai gazdaságtan közötti paradigmaticus eltérést az *Überhaupt* részletes gondolatmenetének több pontjával is lehetne demonstrálni.²³ Mivel kimerítő tárgyalásra itt nem vállalkozhatom, megpróbálom egy példával szemléltetni, hogy akár ugyanazon mondat értelmezésekor egészen ellentétes következtetésekhez juthatunk annak függvényében, hogy melyik paradigmát követjük.

A *tőke* azon állítását, miszerint „a pénz mint értékmérő szükségszerű megjelenési formája az áruk immanens értékmérőjének, a munkaidőnek”,²⁴ az *Überhaupt* szerzői a következőképpen értelmezik: „de az a megjelenési forma, éppen mert csak »megjelenési forma«, nem racionális: az árak csupán a kereslet és a kínálat külsőleges szabályozásán keresztül, hol alacsonyabbra süllyedve, hol meg magasabbra emel-

22 Bence – Kis – Márkus 1992, 88.

23 Lásd Forczek 2023, amelyben a Marx–Hegel viszony értelmezésén keresztül az *Überhaupt* szerzői és a II. Internacionálé között mutat ki paradigmaticus megegyezést, mellyel szembehelyezi a *Neue Marx-Lektüre* olvasatát. Az *Überhaupt* szerzői és a II. Internacionálé közötti egyetértés megléte összhangban áll jelen tanulmány érvelésével, amely a postone-i „hagyományos marxizmus” és az *Überhaupt* Marx-kritikája között kíván megfeleléseket azonosítani. Forczek számára hasonlóan fontos a kapitalizmus történeti sajátosságai való számvetés (lásd fentebb).

24 Marx 1978, 95.

kedve közelítik meg a tényleges ráfordításokat”.²⁵ A hangsúly ebben az olvasatban a „megjelenési formára” esik. A pénz megjelenési forma, tehát nem racionális, és csak „külsőleges szabályozáson keresztül” – tökéletlenül – fejezi ki a munkaidő értékét (itt: „a tényleges ráfordításokat”). Az azonosított probléma az, hogy a pénz, a kereslet és kínálat nem adekvát közege a gazdagság munkaidő általi tényleges, közvetítések nélküli termelésének. Ezért aztán a szocialista gazdaság, amelyet a pénz és a piac kiiktatása jellemez „nyugodtan eldobhatja a piaci árak mankóját, mert a maga lábára áll: a termelőerők köztulajdonba vétele alapján módja nyílik rá, hogy azt tegye meg a költségszámítások közös egységének, ami a gazdasági javakban közös költség: a munkaidőt”.²⁶

Vagyis a szocializmus megszünteti ezeket a fölösleges, torzító, és irracionális korlátokat, hogy a munkaidő a maga egyneműségében hatékony lehessen, és kikerülhetővé váljanak azok a visszásságok, amelyek (ebben az olvasatban) pusztán a pénz, a piac és a magántulajdon viszonyrendszereiből származnak – nem utolsó sorban épp azért, mert a munkaidő közvetlen hatékonyságát gátolják.

Azonban amikor Bence, Kis és Márkus a központi munkaidő-gazdálkodás megvalósíthatóságát következetesen végiggondolják, több probléma is jelentkezik. A termékek értékének munkaidőben való kiszámítása „befejezhetetlen regresszushoz vezet”. „Magától értetődik, hogy a képzési költségeket is munkaidőben kell kiszámítani”,²⁷ azonban ezek a költségek nem egynemű munkaidőben adódnak, hanem specializált munkák formájában. Emellett további problémát jelent a szükségletek kielégítésének megtervezése: pontosabban annak eltervezése, hogy milyen termékekből mennyit kell termelni. A piac utólagos korrekcióival szemben a központi munkaidő-gazdálkodásnak ezt előre kellene látnia, de nem lehet eldönteni előre, hogy ki mit fog fogyasztani. Ha meg is termelnek alapszükségleteket, amelyeket fogyasztásra bocsátanak, adódnak fognak hiánycikkek, amelyek létrehozják saját feketepiacukat.²⁸ Azonban mivel spontaneitást (irracionálitást) visz a rendszerbe, „a feketepiac lehetetlenné teszi a kollektív gazdaság normális működését”.²⁹ Ezeket a piacokat kényszerrel kellene felszámolni, ez azonban nem egyeztethető össze a Marx számára elengedhetetlen szabadsággal, ennél fogva Marx szocializmuskonceptiója önellentmondásba keveredett – szól az *Überhaupt* ítélete.

25 Bence – Kis – Márkus 1992, 89.

26 Bence – Kis – Márkus 1992, 90.

27 Bence – Kis – Márkus 1992, 95.

28 Itt az *Überhaupt* narrációja közel kerül a „létezett szocializmusok” valóságához, minden bizonnyal szándékosan. Nem csak ezen a ponton, de ezen is felmerül az olvasóban: mintha szimpatizálnának a „létezett szocialista” rendszerek közigazdásaival, akik a piacnak tett engedményt szükségesnek látják; legalábbis megértőek velük szemben, hiszen a problémáik valódi problémák. A sor végén pedig ott az ítélet: a szocializmust csak így lehet megvalósítani és – óhatatlanul – felszámolni.

29 Bence – Kis – Márkus 1992, 134.

Térjünk vissza Marx kijelentéséhez: „A pénz mint értékmérő szükségszerű megjelenési formája az áruk immanens értékmérőjének, a munkaidőnek”.³⁰ A politikai gazdaságtan kritikája felől nézve a hangsúly nem pusztán a „megjelenési formára” esik, hanem arra, hogy ez a megjelenési forma „szükségszerű”. Így a mondat értelme nem az lesz, hogy a pénz elrontja a munkaidő értékmérő kapacitását. Ellenkezőleg: egyedül a pénz fejezheti ki az áruk immanens értékmérőjét, a munkaidőt. Akár az ismert kacsanyúl, ez a mondat teljesen mást jelent, ha a politikai gazdaságtan kritikája felől olvassuk, mintha egy kritikai politikai gazdaságtant keresnénk. Innen nézve az *Überhaupt*-ban következőleg felvetett problémák teljesen jogosak, de a politikai gazdaságtan kritikáját nem semmisítik meg, mivel utóbbi felől azt mondhatjuk: hisz épp ezért szükségszerű a pénz mint megjelenési forma. A pénz a maga fetisiztikus redukciójával elhárítja azt a problémát, hogy munkaidőben lehetetlen lenne kiszámítani az áruk értékét. A végtelen regresszus nem indul be, mert a pénz kezelhetővé teszi az árukat. Ahogyan az sem meglepő, hogy az árutermelő munka végül piaci vagy piacszerű intézményre szorul ahhoz, hogy a termelés és a fogyasztás közötti közvetítés megvalósulhasson. Épp ez az oka annak, hogy – amint az *Überhaupt* első fejezetében a szerzők is felhívják rá a figyelmet – a „kelet-európai közgazdászok [...] olykor valóban meglepő lelkesedéssel fedezik fel a piaci mechanizmusok racionalitását”.³¹ Azért tűnhettek racionálisnak a piaci mechanizmusok, mert a továbbra is árutermelő munka igazgatását ezek a mechanizmusok végzik a legjobban. Pontosabban ezeket a mechanizmusokat hívja elő, ezekben a formákban jelenik meg szükségszerűen a gazdagság azon formája, amely a kapitalizmusra jellemző: az érték.

Méltán tűnhet ezek után a kritikai politikai gazdaságtan vállalkozása kudarcnak, hisz szükségszerűen visszavezet ahhoz, amit kritizálni akart; kiderül, hogy bármilyen racionális tervezés sem tudja helyettesíteni egy spontán módon kialakult – de a szükségszerűség erejével ható – komplex társadalmi rendszer funkcióit. Ha azonban Marxot a politikai gazdaságtan kritikusaként olvassuk, ebben a fejleményben nincs semmi meglepő.

***Überhaupt*: a hagyományos marxizmus immanens kritikája**

Írásomban eddig azt kívántam bemutatni, hogy az *Überhaupt* Marx-bíráta a hagyományos marxizmus értelmezési hagyományából ismert Marxra érvényes ugyan, de nem meríti ki a marxi szövegek erőforrásait. Moishe Postone Marx-értelmezését – melyet itt csupán vázlatosan mutathattam be – azért tekintem oly fontosnak, mert olyan Marxot körvonalaz, aki kikerüli az ismert csapdákat, sőt: kritikai magyarázatot is ad ezekre.

30 Marx 1978, 95 (idézi Bence – Kis – Márkus 1992, 89).

31 Bence – Kis – Márkus 1992, 17.

Az *Überhauptot* érvényteleníteni azonban nem szándékoztam. Bence, Kis és Márkus gondolatmenetét következetes és meggyőző: a hagyományos marxizmus munkaközpontú szocializmusáról valóban kimutatják, hogy ellentmondásos társadalmat eredményezne.³² Megkíséreltem bemutatni, hogy ennek az eredménynek az oka a kapitalizmus alapvető kategóriáinak történetietlen kezelése, mindenekelőtt a munka transzhistorikus fogalmának rögzítése. A transzhistorikus munka álláspontjáról megfogalmazott kapitalizmuskritika: ez a postone-i értelemben vett hagyományos marxizmus sajátja. Ez a kritika a piac, a pénz és a magántulajdon egyoldalú kiiktatásától reméli a munka társadalmaként jellemezhető szocializmus felvirágzását. Egy ilyen társadalom azonban csak névleg szocialista, amennyiben a kapitalizmus korszakalkotó sajátosságait megőrzi.

A politikai gazdaságtan kritikájának perspektívájából olvasva az *Überhaupt* a hagyományos marxizmus önkritikája, amelyet azonban a hagyományos marxizmus előfeltételezéseinek meghagyása mellett fejtenek ki szerzői. Mindemellett performatív demonstrációja annak, hogy a munka társadalmaként értett kapitalizmuson ezek a feltételezések nem engednek túllépni. Márkus, Bence és Kis valóban következetesen végiggondolják a problematikát: ám ez a politikai gazdaságtan problematikája marad – a túlhan mindvégig hiányzik, és a szocializmus kivitelezhetőségének elgondolására tett kísérletük valójában a kapitalizmus alapvető kategóriái és a köztük fennálló viszonyok örökkévalóságának képzetét erősíti.

Lényeges, hogy bár Bence, Kis és Márkus megválaszolják a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* kérdését, elemzésük paraméterein belül megválaszolhatatlannak tűnik az a kérdés, hogy miként lehetséges nem kapitalista társadalom. Visszatérve egy fentebb említett gondolathoz: a kapitalizmus végességét képtelenség elgondolni úgy, hogy kritika nélkül hagyjuk a munka kategóriáját. A munka az, melynek gravitációs ereje visszatéríti az *Überhauptot* a kapitalizmus formáihoz. Ha ebből a szempontból kudarcé is kell megítéljük ezt a vállalkozást, akkor is nagyon hálásak lehetünk azért, hogy ennek a vonzástörvénynek ilyen világos demonstrációja áll rendelkezésünkre.

Mindazonáltal, amennyiben a szocialisták között folyó viták a mai napig nagyrészt a hagyományos marxizmus talaján állnak – vagyis az elosztási módot bírálják a munka álláspontjáról –, annyiban ma is aktuális ez a következetes tanulmány. A dilemma, amelyet az *Überhauptban* felmerül a szocialista társadalom lehetőségéről, ma is egyre-másra megjelenik különböző fórumokon: piaci kompromisszum, esetleg munkahelyi demokrácia mellett, legjobb esetben még munkástulajdon mellett is; vagy központi tervezés, a piac közvetítő szerepének visszaszorítása és az autoritarianizmus veszélyének elfogadása kapcsán. Ezt a dilemmát a munka társadalmaként értett szocializmus antinómiájának is nevezhetnénk, amelyet képtelenség feloldani a politikai gazdaságtan kategóriái alapján.

32 Bizonyára a könyvben kifejtett technikai kérdésekben új szempontokat jelenthetnek azok az új számítástechnikai eljárások, amelyek azóta kifejlesztettek, ahogy az adatelemzés technológiái is.

Az *Überhaupt* így illusztrálja azt a zsákutcát, amelynek a hagyományos marxizmus bizonyult mind politikailag-gazdaságilag, mind világtörténetileg, mind Marx értelmezésének terén. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezt a zsákutcát mindenestül kikerülhetnénk, azonban az *Überhaupt* nem vet számot azokkal az előfeltételezésekkel, amelyek ebbe a zsákutcákba utalták az elméletet és a gyakorlatot egyaránt. Úgy gondolom, hogy erre képes az a Marx, amelyet Postone ajánl figyelmünkbe.

A *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* ugyanakkor nem hagyja érintetlenül azt a pozíciót, amelyről itt reflektáltam rá. Bár a politikai gazdaságtan kritikájának nincs szüksége a kapitalizmuson túli társadalom gazdasági leírására, nekünk mindenképp szükségünk van arra, hogy azt az új történelmi korszakot valamiképpen artikuláljuk. Különösen igaz ez a klímaváltozás és a fokozódó ökológiai válságok tudatában. Ebben a feladatban pedig az *Überhaupt* egyszerre jelent kihívást és nyújt segítséget.

Bibliográfia

- Balázs Gábor – Losonczi Márk. 2016. „Az érték, az áru, a munka – és ellenségei.” In *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*, szerk. Marosán Bence Péter, 38–46. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bence György – Kis János – Márkus György. 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan*. Budapest: T–Twins Kiadó – Lukács Archivum.
- Forczek Ákos. 2023. „Értékelmélet és dialektika. Az *Überhaupt* a kritikai gazdaságtan hegeli örökségéről.” *Elpis* 16/2: 113–132. DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.9>
- Harvey, David. 2018. *A Companion to Marx's Capital. The Complete Edition*. London – New York: Verso.
- Jay, Martin. 1993. „Marx After Marxism.” *New German Critique* 60: 181–91. DOI: <https://doi.org/10.2307/488672>
- Juhász János. 2008. „Egy kritika a kritikáról. »Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?«” *Fordulat* 1/4: 106–11.
- Kis János. 2022. Preface. *How Is Critical Economic Theory Possible?* Ford. John Grumley – János Kis. György Márkus – János Kis – György Bence, xi–xxviii. Leiden – Boston: Brill.
- Kis János. 2023. „Előszó a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* angol nyelvű kiadásához.” Ford. Ábrahám Zoltán. *Elpis* 16/2: 149–165. DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.11>
- Krausz Tamás – Szigei Péter, szerk. 2007. *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Marx, Karl. 1972. *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Marx, Karl. 1978. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. I. kötet. Budapest: Kossuth Kiadó.

- Postone, Moishe. 1993. *Time, Labor and Social Domination: a reinterpretation of Marx's critical theory*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511570926>
- Postone, Moishe. 2018. „A tőke újragondolása a *Grundrisse* fényében.” Ford. Szilágyi Botond. *Kellék* 59: 7–29.
- Scheiring Gábor. 2018. „Kritikai politikai gazdaságtan.” In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*, szerk. Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor, 30–50. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szigeti Attila. 2018. „Értékkritika.” In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*, szerk. Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor, 117–39. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szilágyi Botond. 2022. „Államkapitalizmus, államszocializmus – egy vita margójára.” *Erdélyi Múzeum* 84/4: 130–38. DOI: <https://doi.org/10.36373/em-2022-4-12>
- Tamás Gáspár Miklós. 2020. *Antitézis*. Ford. és szerk. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram.